

КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

Година LXIX

Београд 2022.

Број 1

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

821.163.41.08-3 Радуловић Ј.

811.163.41'373'282

<https://doi.org/10.18485/kij.2022.69.1.1>

АЛЕКСАНДАР М. МИЛАНОВИЋ*

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Оригинални научни рад

Примљен: 30.04.2022.

Прихваћен: 26.05.2022.

РАДУЛОВИЋЕВО БАШТИЊЕЊЕ НАРОДНИХ РЕЧИ

У раду се из перспективе лингвостилистике и социолингвистике анализирају Радуловићеви поступци активирања стилски обележене лексике (дијалектизама, архаизама, вулгаризама и регионализама) којима се актуелизује језик његових дела. Нарочита пажња посвећена је Радуловићевом поступку активирања контактних синонима, у којима је бар једна јединица регионализам (полуг : мућак, дроб : изнутрица, зајам : шупорат, гендар : мираз, ћућин : цуцин, тејатор : шалакурија, шкрапља : просапина, пура : палента : качамак, умакати : потоћати, гомила : врпа). Анализа је извршена на корпусу Радуловићевих дела *Даље од олтарa и Прошао живот*.

Кључне речи: стилски маркирана лексика, контактни синоним, дијалектизам, регионализам.

0. Српски говори са тла данашње Хрватске дубоко су уграђени и у језик савремене српске књижевности, пре свега у опусу прозних писаца као што су Јован Радуловић, Драго Кекановић или Анђелко Анушић. Језик ових савремених писаца, као и језик знаменитих писаца из историје српске књижевности (Павле Соларић, Јован Дошениовић, Сава Мркаљ, Герасим Зелић, Мирко Коро-

* aleksandar.jus@gmail.com

лија, Симо Матавуљ, Иво Типико, Иво Војновић, Владан Десница, Нико Бартуловић, Љубомир Мицић и многи други), значајан је повод за преиспитивање проблема тзв. *кroatизама* у српском језику, као и за враћање питању *нормативистичких критеријума* при прописивању и неговању српскога стандардног језика, нарочито ако се за један од критеријума одабере језик добрих писаца са читавог српског језичког простора.

1. Иако Јован Радуловић спада међу најзначајније српске прозне и драмске писце друге половине 20. века, иако су му сва дела достигала високе тираже и више издања, језик његових дела није довољно испитан. Овога пута, за предмет анализе Радуловићеве лексике и лексичко-семантичких односа одабрали смо збирку приповедака *Даље од олтара* (у даљем тексту: ДО) и епистоларни роман *Прошао живот* (у даљем тексту: ПЖ). Будући да је Радуловић првенствено био локално оријентисан као „настављач традиције српске далматинске прозе” (Деретић 2007: 1165), не чуди што језик оба његова дела има снажно упориште у народном говору далматинских Срба, али и у фолклорном језику.¹ Утицај локалног говора препознатљив је пре свега у лексичким дијалектизмима и локализмима, али и у активираној народној фразеологији. Љубиша Јеремић (1989: X) наведени језичко-стилски поступак описује као приврженост „језичкој веродостојности”.² Обиље лексике која прецизно лоцира простор Радуловићевих дела заслужује истраживање далеко већег обима од овога рада. Зато ћемо на почетку само истаћи да је пажљиво нијансирање израза и приповедача и књижевних јунака и ликова Радуловић, као мајстор технике сказа, постигао и стилски мотивисаном коегзистенцијом дублета и синонима различитог порекла, различитих територија на којима се користе, као и различитих сфера употребе.

1.1. Тако се у ДО напореда, али у различитим приповеткама, појављују форме *бајунет* и *бајонет*, као и *крух* и *хљоб*. У приповеци „Даље од олтара”, са снажним локалним бојењем у тексту приповедача, Радуловић употребљава облик *бајунет*,³ док у приповеци „Са обе стране”, која описује време Другог светског рата, школована приповедача користи необележену форму *бајонет*.⁴ Сличну дистрибуцију облика препознајемо и у односу синонима *крух* и *хљоб*: облик *крух* срећемо у приповеци „Даље од олтара”,⁵ а облик *хљоб* у приповеци

¹ И Љубиша Јеремић (1989: IX) констатује како је Радуловић „привржен историјским и културним мотивима родне Далматинске загоре” и како је налазио подстицаје „из старије литературе и фолклора”. О „фолклорном моделу приповедања” код Радуловића пише Душан Иванић (2002: 11).

² Настојање да се остваре „фактографски прецизне слике” описано је следећим речима: „У оваквом поступку нашем писцу нарочито су од користи били осећање за аутентичан говор Далматинске загоре (говор за који је Шимуновић рекао да је ненадмашан у усаглашавању снаге и љупкости) и смисао за евоцирање разнородних, и видљивих и скривених трагова” (Јеремић (1989: X).

³ Уп.: Уздигнуте главе, скоро весео, између шест наперених бајунета, пролазио је Иво сплитском Мариномом (82); Испред њега су стајали војници, као за инат сви високи, са бајунетима на пушкама (87).

⁴ Уп.: Војник је бајонетом пробушио једну врећу, жута и здрава зрна су полако испадала (103).

⁵ Уп.: Фра Лујо се вратио, носећи у рукама добар комад круха и подебљу лиштру пршута, тутнуо му у руке, рекао да једе (35); Помажу и несуђени дјевери – закључавају крух, па и врата од куће, море глађу и жеђи (68).

„Linea Grimani”.⁶ Наведени примери показују да су се у збирци мењали позиција и израз приповедача, а да је Радуловићев изражајни лексички фонд подразумевао целокупни локални репертоар.

1.2. На сличан начин коегзистирају стилски обележене и необележене лексеме и у ПЖ. Радуловићева пажљива селекција условљава активирање више дублета и синонима, а односи међу овим лексемама постају још сложенији, па се тако локално лексичко шаренило успешно стилски упошљава и при актуелизовању говора Радуловићевих јунака. Можда то најбоље илуструје однос лексема *крух* и *хљеб*, као и у ДО, али се сада овоме лексичком пару прикључује и дијалекатски облик *љеб*, као и деминутив *крушац*. Лексему *крух* у својим обраћањима користе Иконија Мочивуна⁷ и Нићифор Мочивуна,⁸ лексему *хљеб* Игњат Простран,⁹ Гојко Простран¹⁰ и Појка Мочивуна¹¹. Наспрам њих, дијалекатски облик *љеб* без фонеме /h/ карактерише говор само Перише Добријевића, који је описан као „сарајевски гимназист” (136), па се оваквим Радуловићевим избором добило на уверљивости.¹² Писац нам је само на примеру пажљиве дистрибуције лексема и облика речи са снажном симболичком функцијом показао колику је пажњу поклањао одабиру и односима између јединица у својим књижевним делима. Индивидуализација говора јунака постигнута је коегзистенцијом облика и у другим примерима, рецимо код творбених дублета *спаваоница* и *спаваона*, од којих је други локално маркиран. У роману Појка Мочивуна употребљава облик *спаваоница*,¹³ а Нићифор Мочивуна облик *спаваона*.¹⁴ Да у наведеним примерима у питању није пука случајност, доказују и бројне друге корелације у ПЖ, међу којима ћемо издвојити две, у којима су у коегзистен-

⁶ Уп.: За сав труд од крчмара је добио патакун – стари аустријски новац од осам пара, и као посебну награду нешто хљеба (165).

⁷ Уп.: На друге начине је долазила до хране, меса, воћа, круха, ликера (39); Са страхом улази у ниске потлеуше, пере руке по уре, преписује боничима месо и вино, а њихова уста жељна круха и чисте воде (85). Ту је и деминутив *крушац*: како се дочепати крушца, излијечити гладне грчеве утробе – своје и своје чељади (85).

⁸ Уп.: Нити племенитијег звања, нити тврђег и горчијег круха (50); Управо сам бацио три јаја у таву, за Појку и мене, сјецао тврд комад круха на танке кришке (156).

⁹ Уп.: Кога је то Игњат без хљеба оставио? (102); Да ли јој ријечи о сирочади, хљебу, очевима и затвору одбацили на болест (102); да ме оптужи да сам многу сирочад оставио без хљеба и очева (106).

¹⁰ Уп.: С ким ћемо последње парче хљеба појести и имати Тајну вечеру, драга Појка, само мили Бог зна (142).

¹¹ Уп.: Пред моја кољена изврнули су Гојков ранац – испао је згужван капутић (прави дроњак), пешкир, чешаљ, огледалце, фотографија, Нови завјет, Мали требник, и мноштво корица сувог хљеба (193).

¹² Уп.: „Е, мој Гојко”, говори ми Периша, „како дође неко из Приморја коље се јагње или јаре, пече на огњишту... А, ми – ни сува леба данима не једемо [...]” (138).

¹³ Уп.: Наша школа, наша једина учионица, Шундекина кућерина, постала је војничка спаваоница (187); Дању школа, као и до сада, ноћу војничка спаваоница (187). Занимљиво је да се на истој страни појављују и лексеме са конкурентским суфиксом: у собици која ми служи као остава, периона и сушиона зими, купатило од невоље (187).

¹⁴ Уп.: Илирски конвикт имао је своју зграду са учионицама и спаваонама (23). Занимљиво је да се у овом примеру остварује коегзистенција облика са конкурентским суфиксима, *учионица* и *спаваона*.

цији необележени и локално обележени облик: *цар* : *ћесар*¹⁵ и *затвор* : *пржун*.¹⁶ Из примера се види да узрок корелације сада није исти: коегзистирајуће форме појављују се у исказима истог књижевног јунака, на малом растојању у тексту. У првом примеру он доприноси живости описа бизарне слике у исказу Иконије Мочивуне, а у другом живости и уверљивости описа реалног догађаја у исказу Нићифора Мочивуне.¹⁷

2. Различити дијалектизми и колоквијализми обележени су само на фонетској равни, а у Радуловићевим делима имају стилске функције актуелизације говора и диференцијације књижевних јунака и ликова. У приповеткама ДО најфреквентнији су облици са супституцијом фонеме /f/ фонемом /v/ (*вратар* 54, *вратрина* 39 : *Фратре* 72, *цар Врања* 77) и са губљењем фонеме /h/ (*оћеш* 28, 72, *Ајмо* 46, *Уватиће* 46, *ришићанин* 64, 65, *ришићански* 65, *ајмо* 143), али и други дијалекатски облици (*дотрина* 56, *тица* 32, *оклен* 48, *ваки* 77, *таки* 139, *ђе* 167 и сл.). Понеки искази ликова снажно су дијалекатски наглашени низањем фонетски обележених речи: „Ја знам да он то све јест, али ће би ја то каза за нашег цара” (77); „Ти си ође нешто велико засра” (90); „Баба, враг те однио, ко си и шта ође радиш” (139); „Што ниси ошо за својима?” (142). У роману ПЖ фонетски обележених дијалектизама је мање (*онђе* 15, *ранити* 19, *увати* 22, *Оћеш* 54 и сл.), као и таквим облицима бојених исказа: „Несрећниче... Јеси ли огладнио? Јеси ли ти ишта данас ио?” (125).

3. Специфично дочаравање свакодневног неформалног израза писац у оба дела постиже и стилски оправданим и дискретним упошљавањем вулгаризама (ДО: *говно* 90, 103, 176, *гузица* 94, *засрати* 90, 95, *јебати* 51–52, *кита* 6, *курва* 172, 179, *курвар* 77, *курварски* 56, *мишко* 89, *муда* 6, *пизда* 21, *пишати* 95, *пишаћа* 45, 89, *попишати* 45, *попишан* 46, 89, *посеран* 175, *прдеж* 57, 69, 158, *прднути* 129, *серни* 175, *срање* 176; ПЖ: *прдети* 52).¹⁸ Пажњу привлачи и чињеница да је писац у својим делима често указивао на псовање при разговорима и свађама, неретко необично и сликовито, као део језичке свакодневице.

4. Оба Радуловићева дела могу послужити као пример стилски успешно активираних маркираних лексике. Већина маркираних лексема заправо су локализми и регионализми различитог порекла. Поједине ређе лексеме додатно су у делима наглашене и њиховом високом фреквенцијом. Само као илустрацију

¹⁵ Уп.: Тешко цару с толиком дјецом! А и толикој дјечи с једним оцем – па макар био и аустријски ћесар (33).

¹⁶ Уп.: Коначно, одахнуо сам мало од Стеве – завршио је у затвору. Сашо српску заставу, изашао на трг код Пет бунара, дерао се и клицао Србији, жандари му одузели заставу и затворили га. Није ми толико било криво што је отишао у пржун, већ што је, док су га спроводили у затвор, од двојице угледних задарских Срба, чуо овакве ријечи” (65).

¹⁷ Иако ниједна од две лексеме није посебно локално сенчена, са истом стилском функцијом спречавања монотоније условљене понављањем истих речи активирани су и форме *судба* и *судбина* у исказу Иконије Мочивуне: У чекању, могао се угасити, ако му судба није склона. Или, Бог зна, колико још и како живјети, ако му је судбина... (32).

¹⁸ Напоредо са вулгаризмима, ређе се појављују и еуфемизми, као у ПЖ: *пуштати вјетрове* (заударали на сијеру и чешњак 21), *она ствар* (За ону ствар нас увати 22).

навешћемо узбучене спискове појединих лексема које би се несумњиво морале наћи у речнику мање познатих речи намењеног млађим генерацијама читалаца у Републици Србији. У приповеткама ДО овај списак је подразумева импозантни списак лексема различитог порекла и сфера употребе: *бајам* 16, 61, 68, *бајунет* 82, 87, *бакрица* 9, *бекин* 32, 47, 127, *беврек* 24, 33, 34, 39, *берекин* 45, 54, 173, *берекински* 85, *биљац* 47, 108, *бит* 36, *бјелача* 60, *благаваоница* 105, *ботица* 29, *боцун* 60, *братовитина* 66, *брдило* 177, *брина* 40, *бронзин* 9, 25, 26, 27 x 4, 28, 39, 127, *букара* 151, 153, 156, 177, *булин* 11, *ванка* 14, *вапор* 18, 19, *варити* 8, *варићак* 126, *видра* 11, *вижитација* 165, *водијер* 116, *војарна* 7, *воша* 100, *вуштан* 72, *гојатити* 93, *грах* 41, *гроња* 67, *грудати се* 90, *гумаи* 29, *густјерна* 17, 80, 81, *гушит* 29, *дијадем* 31, *доушивати* 79, *дочић* 16, 18, *дрвљаник* 66, *ђендар* 46, *жлица* 115 x 2, *заклоница* 175, *избакати* 109, *издуравати* 20, *јажса* 24, 26, *јаркање* 74, *јечерма* 83, 88, *кабан* 153, 154, *кантун* 4, 9, 39 x 2, 92 x 2, 162, *канчел(о)* 177, *капула* 94, 105, *кариола* 93 x 2, 94, *кашет* 7, *кашун* 10, *квартир* 34, 68, *кланчати* 108, *клачина* 10, 24, *клепчица* 60, *клипа* 6, *коломаз* 40, *колонац* 166, *конте* 82 x 2, *кошћела* 41, 68, 91, *кращун* 131 x 3, *крљак* 60, *кужина* 45, 108, 115, 124, 128, *ланцун* 88, *лиштра* 35, *лотра* 20, *луг* 10, *лужњача* 10, *лукишија* 8, *лућерна* 148, 151, 156, 178, *макина* 18, *маренда* 18, *мачињак* 34, *мачкула* 95, *машкаре* 126, *машљин* 167, *милошта* 119, *митити се* 20, *млиница* 27, 39, 40, 43, 47, 51, 54, 55, 60 x 2, 61, 72, 85, 93, *муданта* 178, *мужар* 47, *муларија* 172, *муле* 68, *мурва* 41, 68, *наћулити* 38, *ножице* 33 x 3, 34, *ојутрити* 29, *окошит* 129, *опитуран* 175, *орњава* 161, *осов* 30, *ошљати* 16, *павер* 19, *паветина* 162, *панта* 149, *паињача* 166, *пека* 123, *пињел* 40, *пићорин* 49, *побуњевчити се* 29, 74, *поводањ* 152, 155, *помељар* 24, 28, 29, 126, *помељарски* 39, *портун* 9, 41, 93, *посати* 69, *пракљача* 10, *прекарија* 41, *пржина* 161, *пржун* 25, 54, *пржунати* 39, 69, *прстенкати се* 126, *пунавац* 39, *раштика* 18, *рижот* 14, *садак* 71, 72, *сикера* 4, *сић* 10, *скала* 40, *скалин* 54, *скалине* 100, 106 x 2, 113, 134, *смоквача* 44, *стуљен* 19, *талијер* 62, *тара* 177 x 2, 178, 179, *тићити се* 75, *тортиљерка* 82, *трзалин* 144, 146 x 2, *тукац* 7, 8, *ћаћа* 37, 45, 52, 61, 129, 132, 137, *ујам* 24, 28, 126, *уцати се* 141, *уцање* 141, *фажол* 13, 105, *ферал* 118, *фетлашка* 29, 58 x 3, *финанц* 162, *фиранга* 128, *французица* 9, *царевка* 88, *цванцик* 62, *ијор* 82, *ијора* 30 x 2, 33, 35, 36, 37 x 2, 38 x 2, 39, 40, 69, 93, *ијорин* 37, *икаљић* 26, *икапулар* 66, 94, *икатула* 16, *шкломутати* 69, *шковацин* 48, 93 x 2, 95, *шковацински* 94, 166, 172, *шкрапља* 58, *шкриља* 16, *шкуре* 48, 110, 124, 128, *шпањолица* 177, *шпигал* 17, *штрик* 65, *штуц* 61, *шувит* 17, 117, *шударих* 165, *шуљара* 16, *шуцкор* 122 x 2, *ишишћавати* 27, и сл.¹⁹

И у роману ПЖ импресионира списак данас све ређих речи, а видимо и да оне стварају сличан тон Радуловићевих дела: *аљак* 83, *арбанашки* 29, *Арбанаскиња* 28, *бадњичар* 178 x 3, *бајам* 51, 55, *беванда* 114, *берекин* 19, 99, *биљац* 84, 183, *биљчина* 22, *бурин* 31, *венецијанер* 95, *галиот* 169, 183, *густјерна* 165 x

¹⁹ Локализација се у ДО оставрује и активирањем икавизама: *дид* 11, 27, *дица* 30, 39 : *дјеца* 31, *сикирати се* 72.

2, *дроњак* 31, *изметина* 20, *измирбожити* 177, *кантун* 38, 148, *карбонар* 58, 60, 70, *карбонарски* 59, *картушина* 31, *каштитговати* 94, *клоштир* 47, *колонел* 76, *коноба* 60, *корота* 171, *кошћела* 20, 28, *кужина* 46, 151, 171, *ланиун* 9, 14 x 2, 48, 188, *лацман* 23, *лацмански* 18, *либар* 93, 96, *лопар* 22, *макија* 120, *машкара* 18, *мачкула* 119, *месарица* 20, *муларија* 64, *муле* 32, 34, 35, *нумера* 18, *паињача* 16, *покладе* 18, *попјевка* 28, *портун* 29, 61, *премучати* 93, *пржун* 19, 65, 68, 94, 124, *пржунати* 19, *просапина* 133, *прошек* 169, *ракетла* 178, *ревање* 138, 139, 171, *ревати* 138, *регула* 47, *рива* 54, 56, 60, 63, *рубина* 83, *рубенина* 22, *скалине* 50, 109, 143, *сплитвина* 184, *сушило* 83, *тава* 52, 156, *ториште* 17, *тркнут* 160 x 2, *тука* 51 x 2, *тукац* 20, *ћаћа* 15, 53, *ћикара* 123 x 2, 125, *уженце* 182 x 3, *ура* 85, *факин* 25, 42, 67, *ферал* 192, 193, *финанц* 82, 100, 101 x 2, 102, 104 x 3, 105, 114, 115 x 4, 119, 120, 129, 130, 132, 133, *финанцки* 102, 103, 104, 106, 126, 127, 129, 130, 132, 170, *цекин* 43, *швора* 47, *шемпијат* 160, *шкатула* 12, 13, *шкипић* 28, *шковацин* 19, 32, *шкуре* 31, *шлапе* 16, *шолди* 28, *шпада* 60, *шпиљар* 191, *Шћипетарка* 28, *шћипетарски* 28, *шударих* 90, 177.²⁰ Чак и летимично упоређивање двају списка указује да се многе симболички значајне лексеме појављују у оба дела. Наравно, остваривању локалног колорита не доприносе само карактеристичне лексеме, већ и устаљени изрази: а) ДО: *и она се обукла по цурску* 60, *и одмах га отпремише у судбене узе* 81; б) ПЖ: *бијели шав* 46, *цигар дувана* 69, *цурска слика* 116, *цурска капица* 116, 117, 118 x 2, 124, 146.²¹

4.1. За локални говор далматинских Срба карактеристични су и бројни турцизми, од којих је неке Радуловић унео и у своја дела: а) ДО: *тава* 116 x 3, *баца* 147, *ђубрењак* 10, 168, *мацарски* 18, *пенџер* 20, 147, *пенџерак* 7, 24, 30, 32, 34, 119, 136, *кусун* 49, *чакишре* 124, 178, *чибук* 150; б) ПЖ: *чибукаш* 21, *дуванџија* 82, 100, 101, 114, 115, 124, 128, 133, *лулеџија* 106, *ћемер* 115 и др.

4.2. Такође, за ове српске говоре карактеристичне су и бројне лексеме које су до скоро карактерисане као фонд западне варијанте „српскохрватског језика“, а данас се олако проглашавају „кroatизмима“: а) ДО: *брзојав* 55 x 2, 132, *вањски* 128, *глазба* 47, 75, *гласовир* 83, *дуљи* 67, *зрак* 71, *кава* 24, 79, 119, *кавана* 78, 83, *колодвор* 144, *криж* 14, 17, *конкурирати* 44, *коризма* 63, *кушња* 46, *лани* 47, *листопад* 16, *надишмар* 63, *опћина* 81, *опћински* 24, 49, 175, *отпили* 117, *пухати* 47, *самокрес* 156, *свећеник* 53, *сједало* 91, *слап* 40, *ступица* 6, 34, 162, 177, *творница* 76, *цеста* 20, 29, 100, *цестар* 63, *чавао* 7, 9, 119, 123, 172, *шалица* 113; б) ПЖ: *алуминијски* 123, *афектирати* 158, *благодански* 174, *бранитељ* 50, *брзојав* 59 x 2, *вељача* 62, *вјежбаница* 59, *глазба* 56, *гостиона* 73, 74, *дуљи* 68, *зрак* 27, 29, *искрижати* 171, *каванар* 20, *опћина* 23, *опћински* 65, *перiona* 187, *свеучилиште* 26, *сјемениште* 56, *специјализиран* 163, *стубиште* 144, *ступица* 127, *сушиона* 187, *творница* 23, *тинта* 193, *учиона* 189, *хлаче* 119, *цеста* 68, итд.

²⁰ На самом научном скупу у СКЗ-у Душан Иванић, као добар зналац далматинских говора, изнео је сумњу да у Радуловићевој лексици има и народним рухом вешто прикривених индивидуалних неологизама.

²¹ Овде би се, судећи према РСАНУ, могла навести и синтагма *суза кајалица*: пронађи брата Јована, иако му не требају твоје сузе кајалице (ДО, 95).

4.3. Језик оба Радуловићева дела пружа потврде и за извештај историјама из различитих епоха и архаизама различитог порекла: а) ДО: *моралка* 18, *пасторалка* 18, *аероплан* 19 x 2, *солдат* 47, *начелство* 49, 175, *ђенерал* 81, *зеле-нокадериш* 174; б) ПЖ: *амбрел* 48, *американски* 19, *солдат* 50, 97.

5. Суочен са потребом да активира велики број локализама, али и са чињеницом да већем делу читалачке публике ове лексеме неће бити познате, Радуловић је лексичко-семантичку недаћу преокренуо у ефектан стилски поступак, којим се издвојио у односу на савременике. Уводећи контактне синониме у приповедање, створио је оквир да се око њих формира прича. Тако је заправо контактна синонимија постала повод за приповедање, у којем се иде од речи ка реалном животу, обичају или веровању.²² Семантичка изнудица условила је поступак у којем контактни синоними у самој тексту врше функцију речника непознатих и мање познатих речи (као у дијалекатским поемама Матије Бећковића или појединим песничким збиркама Милосава Тешића), а потом се око сваког од синонима прича даље, понекад сасвим скривено, грана. Овај лексичко-семантички поступак остварен је и у ДО и у ПЖ.

5.1. Несумњиво најефектнији пример представља активирање синонима и дублета *полуг*, *полог* и *мућак* у ДО. Приповетка „Даље од олтару” почиње управо навођењем контактних синонима који су и синтаксички додатно наглашени ефектном парцелацијом: Тако смрди полуг. Полог. Мућак. Од оваквог смрада не можеш побјећи (3). Након што је читалац од прве реченице упознат са значењем (непознатих) речи, оне кроз увођење поредбених фразеологизама постају повод за даље приповедање. Да би додатно утврдио значење локализма, Радуловић је још једном посегнуо за контактним синонимом, да би се потом определио за обележену форму *полуг*:

Смрад полуга, мућка, осјетио би и са калдрме, не каже народ тек тако „смрдиш ко полуг” и „покарен си ко мућак”. Али се није десило тако, него како је сад. Полуг се оставља на гнијездо, мјесто гдје се трудиш да лакше навикнеш кокошку да носи, да се не завлачи у грмове и не бјежи од куће која је храни, а да неко други скупља њена јаја. Штедљивије домаћице, а ваљда и ради чарке, обично изаберу најситније јаје, тврдо и жућкасто, мјесецима и годинама зна истрајавати. Некад се зна десити, као његовој мајци Симеуни, да се усред зиме из полуга излеже пиле. Одмах је једна кокошка проквоцала и тако признала да је својим дугим лежањем, гријањем полуга и заузимањем гнијезда крива за његово постојање и смрзнути пијук (5).

То, међутим, не утиче на избор лексема у остатку приповетке, па Радуловић, жељан лексичке игре, даље наизменично по два пута наводи и лексему *полуг* и лексему *мућак* у готово идентичном окружењу (Умјесто полуга 6, хитнуле мућак 7, хитнуо полуг 11, бацио мућак 11, усмрћен полугом 14), док се облику *полог* више не враћа.

²² Сличан поступак, али без увођења контактних синонима и на другачијем типу лексике, остварен је у прозном опусу Моме Капора (Милановић 2012).

5.2. Посебну експресивност у ДО има и пар синонима *одрод* и *отпадник*, односно пар *одродити се* и *отпасти*. Радуловић је ове синониме додатно нагласио курзивом, и у анализи ових лексема написао читав мали есеј у којем је прецизирао значењске односе међу народским пејоративима попут врсног семантичара:

Најтеже је слушати онај мушки глас који више кроз зубе, него из грла, али снажно режи: „Одрррод!” Лако ти је знати шта је род, с ким си у роду до деветога кољена, али ова тешка ријеч *одрод*, која се само овако кроза зубе изговара, значи да им он више не припада, отишао је од њих, није се одселио, већ *одродио*. Не занима га њихово здравље, не види их и не чује, једни за друге не постоје, он је *отпадник*, што је изгледа још теже и горе него *одрод*. Кад нешто од нечега *отпадне*, више га не можеш саставити. *Отпада* блато са опанака. Са неколико избачених погрда и једном реченицом Дробарани ти све објасне (12–13).

5.3. Бриљантан мали социолингвистички есеј о познавању локалне народне лексике у ДО настаје и око синонима и дублета *ћућин*, *цуцин* и *цуцла*, а његова ефектност појачана је сјајном сликом:

Причали су о цару Фрањи, како је остарио, поиспадали му зуби, не види и не чује, па јадничак као мало дијете, или јагње, пије млијеко „на ћућин”. Пуковник Арамбашевић је поцрвенио, као да је лично увиријеђен, оштро упитао шта је то „ћућин”. Фра Мијо се чудило да овај пуковник, сељачке крви, Личанин, наше горе лист, не зна шта је то цуцла или цуцин, па му је објашњавао другим ријечима, одглурио рукама и устима, као да је својим очима гледао остарјелог цара како пије млијеко „на ћућин” (76–77).

5.4. И сви остали примери из ДО потврђују Радуловићеву склоност активирању контактних синонима. Готово по правилу у питању су именице у непосредном контакту, од којих је само једна шире распрострањена на српском језичком простору, а у само једном пару синонима налазе се глаголи:

- а) *дроб* : *изнутрица*: Прозвали су их по дробу, изнутрици, смрдљивим крављим и овчијим цријевима, јер им је то главна храна у свако доба године (8);
- б) *балотање* : *боћање*: Овај што је хитнуо полуг и разбио га о његов нос испекао је до краја проклети занат балотања или боћања (11);²³
- в) *шодер* : *каменчић* : *шкаљ*: борби најснажнијег човјека кога је икад видео и миша „шкаљића”, лукавог и ситног као шодер, каменчић, шкаљ (26);
- г) *луна* : *повећало*: Опсједнут је својим послом, уз помоћ лупе-повећала разгледала плетове шара, глагољашких и латинских знакова (31);
- д) *зајам* : *шупорат*: Написао је књигу „Пауци”, о трговцима каматницима, онима што дају паре на зајам – *шупорат*, што тежаку сисају крв, одгоне га са земље у просјак (65); па је, као и он, почео давати на *шупорат* – зајам са великом каматом (165);²⁴

²³ Сама игра одређена је као балоте: булин је жаво, балоте ђаволице (11).

²⁴ После иницијалног увођења контактних синонима, писац више није имао семантичких потешкоћа са избором локализма који има стилски важну службу. Ипак, локализам се и даље графички

- ђ) *гендар* : *мираз*: Највећи бијес га је спопао кад је чуо да је један момак – двадесет и седам му година – уграбио тринаестогодишњу дјевојчицу, све ради гендара-мираза (69);²⁵
- е) *тејатор* : *шалакурија*: У *шалакурији* коју смо гледали мора неко да замјени правог Вука, иначе *тејатор* или *шалакурија* не би били потпуни (84);²⁶
- ж) *шкрапља* : *просапина*: не ускачи у воду, не гади је људима, пронађи шкрапљу, просапину, завуци се као куна или ласица (95);
- з) *пура* : *палента* : *качамак*: Сељак је одговорио како им је свима у кући досадила пура, палента, качамак (103);²⁷
- и) *липањ* : *јун*:

„Дваес’ осмог липња или јуна,
сарајевска чаршија је пуна...” (151);²⁸

- ј) *умапати* : *потоћати*: и као посебну награду нешто хљеба, којег би умакао или *потоћао*, како је говорио, у капљевини што се с јагњета слијевала у подметнути плех (165).

5.5. И у роману ПЖ стилски поступак навођења контактних синонима је чест и ефектан, а у овом роману се додатно развија увођењем и социолингвистичке напомене уз једну лексему из синонимског пара *пургариј* и *чистиличиште*: Можда је Еболи, стопа талијанске земље – игром судбине – постало наше, како би рекли католици, чистиличиште (169). Недуго затим, после значајне напомене, Радуловић је увео и синониме у директном контаксту: Логор – пургариј, чистиличиште; што страшније, то потпуније (169).

5.6. На исти кондензован начин осветљени су у роману ПЖ и социолингвистички и етнички односи између православаца и католика увођењем трију парова контактних синонима и дублета, *џигерица* : *плућа*, *бибер* : *папар* и *дроб* : *трбух*: Лацмани и бодули ругали су се Нићивору из бачве и осталој загорској дјечи што говоре *џигерица*, *бибер* и *дроб*, умјесто *плућа*, *папар* и *трбух* (24). У свега једној реченици, али бирајући типичне примере, Радуловић је указао на не само језичко неразумевање већ и на потребу да се православци у католичкој средини извргавају руглу.

5.7. И у роману ПЖ апсолутна већина синонимских веза лексема у контактну остварује се између именица, и опет су, као и у приповеткама ДО, у функцији контактних синонима само два глагола:

истиче курзивом: издаје сељацима на *шупорат* (65), не даје паре на *шупорат* (78), паре би дао неком на *шупорат* (168).

²⁵ Уп. и примере за избор само лексеме *гендар*: Парама са тог гендара купљена је млиница (62); Несуђени свекар јој није вратио гендар (70);

²⁶ Уп. и каснији избор само лексеме *тејатор*: Није Стевана требало много наговарати, пристао је, све је изведено као у тејатру (53).

²⁷ Уп. и каснији избор само лексеме: од јучерашње пуре (25), ботицу пуре (29), хљеб, пуру (115).

²⁸ У питању је псеудочитат Дмитрове песме уз гусле.

- а) *шематориј* : *гробље*: Шематориј (гробље) Св. Петра и Павла у П. (7, 9); смириће се у заједничком гробу, у шематорију цркве Светих Петра и Павла у П. (10);
- б) *лука* : *фоша*: Зато сам мору, у задарској луци или фоши, прилазио опрезно (21);
- в) *сантоћа* : *светињак*: пратили ме до црквених врата, увјерени да се сатима у цркви Богу молим, да сам 'сантоћа', то јест светињак (22);
- г) *Шћипетарка* : *Арбанаскиња*: Мили Милошићу, и Нићивор из бачве, имао је своју Шћипетарку, Арбанаскињу (28);
- г) *мулица* : *царско дијете*: Подигао је стари и погрбљени Трива поњавицу, прихватио озеблу мулицу – царско дијете (34);
- д) *сандук* : *шкриња* : *капса*: Одлази се у земљу лако, на коцима, замотани у биљце. Какав сандук, шкриња или капса, како је зову (84);
- ђ) *гомила* : *врпа*: Пшенична зрба сакупљају се на гомилу – 'врпу'. Домаћин плуноу у шаке, мјери висину 'врпе' дрвеном лопатом, нестрпљив да почне с преврћавањем (88);
- е) *бригант* : *разбојник* : *хајдук*: Бриганти – разбојници – нешто као наши хајдуци, крили су се овдје у пећинама, имали своје базе и јатаке (167);
- ж) *шкопигуда* : *јаловач*: Свршени богослов – највећа интелектуална нада Динарске дивизије – Гојко Простран, постао је у Еболију шкопигуда или јаловач (175);²⁹
- з) *шпаг* : *конац*: Кроз ушицу игле провучен је шпаг или конац, пада му све до стомака (176);³⁰
- и) *извојитити* : *остварити*: Један пучки учитељ нема начина да било кад и како *извојити* своја права. (Данас би рекли *оствари*.) (49).

5.8. И у приповеткама ДО и у роману ПЖ запажа се да је Радуловић на различите начине нијансирао односе између контактних синонима. Наведени примери показују да је те односе остварио на чак седам различитих начина: а) најчешће као напоредну конструкцију са везником *или*, у девет примера (цуцла или цуцин, балотања или боћања, *тејатор* или *шалакурија*, липња или јуна, умакао или *потоћао*, луци или фоши, сандук, шкриња или капса, шкопигуда или јаловач, шпаг или конац); б) у форми апозиције, у седам примера: полуга, мућка; дробу, изнутрици; шодер, каменчић, шкаљ; шкрапљу, просапину; пура, палента, качамак; пургариј, чистилиште; у заједничком гробу, у шематорију; Шћипетарку, Арбанаскињу; в) цртом (са обостраним белинама), у пет примера: зајам – *шупорат*, *шупорат* – зајам, мулицу – царско дијете, гомилу – 'врпу', Бриганти – разбојници – нешто као наши хајдуци; г) цртицом (као код полусложеница), у два примера: лупе-повећала, гендара-мираза; д) заградом, у једном примеру: Шематориј (гробље); ђ) конструкцијом *то јест*, у једном примеру: 'сантоћа',

²⁹ Уп. и каснији избор само лексеме *шкопигуда*: Професионалном шкопигуди (176), Шкопигуда Шилак (177), шкопигуда Шилак (180).

³⁰ Уп. и каснији избор само лексеме *шпаг*: сјецнем шпаг (177).

то јест светињак; е) парцелацијом апозиција, у једном примеру: полуг. Полог. Муњак.

5.9. Подједнако је важно истаћи и да је Радуловић у неким примерима увео маркере ређих, локалних облика у синонимским паровима. Тешко је утврдити критеријум за избор локалних лексема које је писац додатно маркирао. Ортографским обележавањем локалних облика они постају и графостилеме, а у ту сврху Радуловић је употребљавао курзив (*тејатор* или *шалакурија*, умакао или *потоћао*, зајам – *шупорат*, *шупорат* – зајам) и полунаводнике ('сантоћа', то јест светињак, гомилу – 'врпу'). Други начин да се локални облик додатно истакне јесте језичко обележавање двома различитим конструкцијама: *како је говорио* (којег би умакао или *потоћао*, како је говорио) и *како би рекли католици* (како би рекли католици, чистилиште). У једном примеру остварен је обрнут поступак, наглашавање локалног и архаичног облика извршено је само курзивом, а језички је маркиран савремени облик конструкцијом *данас би рекли: извојити* своја права. (Данас би рекли *оствари*.).

6. Не само оне ређе форме из синонимских парова већ и друге мање распрострањене лексеме и устаљене изразе, из ближе или даље прошлости, у функцији обележја, докумената и огледала свакодневне и службене комуникације, веровања и обичаја Радуловић је додатно обележавао, у приповеткама ДО курзивом, а у роману ПЖ курзивом и полунаводницима. Писац је најчешће овде графостилематски наглашавао ређе лексеме које најбоље карактеришу живот локалне средине, на пример одређене обичаје из прошлости. Један такав обичај у приповеткама ДО кондензовано је описан и илустрован трима карактеристичним лексемама: *умакнуће*, *умакнути* и *умаклица*. Све три су при сваком активирању маркиране курзивом у тексту.³¹

У роману ПЖ број курзивом или полунаводницима обележених ређих лексема и синтагми расте. Писац скреће читаоцима пажњу на њихово значење, сферу употребе или порекло, чувајући их тако од заборав боље од лексикографа:

- а) *срамотна клупа*, *шпалмате*, *plagoso fuste*: Најчешћа казна у школи је била сједење у 'срамотној клупи', затим клечање на шодеру, ударање танким, али не и слатким, прутима по длановима. Ту казну и шибе звали смо 'шпалмате', ону другу, по мекшем дијелу, по туру, као да мање боли, звали смо по талијански 'plagoso fuste' (24);
- б) *влашад*, *брачани*: Лацмани и бодули ругали су се Нићивору из бачве и осталој загорској дјечи што говоре *иџерица*, *бибер* и *дроб*, уместо *плућа*, *папар* и *трбух*. Све из шале, они су нас звали *влашад*, а ми њих

³¹ Његова мајка Симеуна отишла је прије једанаест година за Стевана *умакнућем*, и он сада исправља неправду коју јој је тада нанио (62); Фра Мијо је одредио искорјенити *умакнуће*, ма колико га то коштало (67); Ето до чега доводи *умакнуће* (69); Типико све оставља, прилази колу, брзо дознаје који момак има намеру повести цуру својој кући. *Умакнути* је оцу и мајци (66–67); Други дан по *умакнућу*, послје брезања и проклињања са олтару, узјахао је фра Мијо на магарца, а због малодобности *умаклице* повео пред момкову кућу и двојицу жандара (69).

- брачани*. Поносити Дубровчани нису се у те свађе мијешали, већ би с висине добавивали: ругала се бакра лонцу (24–25);
- в) *пристав на претури*: Службовао Решетар у овом крају као 'пристав на претури' (92);
- г) *предано непријатељско особље*: Послије двадесет мјесеци проведених у долини Еболија, статус 'преданог непријатељског особља' као да се ближи свом рјешењу (179).

Поједине лексеме и устаљене синтагме, попут оних из синонимских парова, додатно су истакнуте различитим језичким маркерима: а) *како волите рећи*: Свог 'суђеног' или 'принца на коњу' – како волите рећи – мораћеш сама стићи, ако већ он не повуче звонце на капији (45); б) *како се усталио назив*: Ако преживи, чека га судбина дома за нахочад, или – како се усталио назив – дом за царску дјецу. Сва мулад су, Појкице, уписивана као царска дјеца (32); в) *како би рекли наши католици*: Света Три Краља. Водокршћа! Како би рекли наши католици (54); г) *такозвани*: Осјетила сам одвратан мирис кожног ремења, помаде за бркове, свих оних артикала чији смрад стално собом доноси жандари и полиција у цивилу, такозвани шпицлови (61); д) *тако зову*: Нагоница! Тако животињско напијање зову (90).

7. Јован Радуловић је збирком проповедака *Даље од олтар*а и романом *Прошао живот* активираним лексиком стилски изузетно оживео и дочарао српску Далмацију и свакодневни живот у њој, нажалост више у прошлости но данас. Многе од стилски маркираних речи писац је додатно обележио увођењем различитих графичких (курзивна слова, полунаводници) или језичких маркера (*како је говорио, како би рекли католици, данас би рекли, како волите рећи, како се усталио назив, како би рекли наши католици, такозвани и тако зову*).

Стилски поступци навођења контактних синонима, око којих се стварају и читава мали есеји, сведоче о пишчевом настојању да се у књижевности овековече не само данас посве ретке речи већ и њихово значење.

ИЗВОРИ

Јован Радуловић, *Даље од олтар*а, друго издање, Београд: Српска књижевна задруга, 1989 (друго издање).

Јован Радуловић, *Прошао живот*, треће издање, Београд: Српска књижевна задруга, 1998 (треће издање).

ЛИТЕРАТУРА

Деретић 2007: Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд: Sezam Book.

Иванић 2002: Душан Иванић, *Свијет и прича*, Београд: Народна књига – Алфа.

Јеремић 1989: Љубиша Јеремић, *Историја и легенда у приповестима Јована Радуловића*, предговор у: Јован Радуловић, *Даље од олтара*, друго издање, Београд: Српска књижевна задруга, IX–XXIII.

Милановић 2012: Александар Милановић, „Капоров речник носталгије и стрепње”, у: *Приповедач урбане меланхолије : Књижевно дело Моме Капора* (ур. Александар Јовановић, Петар Пијановић и Зорана Опачић), Београд: Учитељски факултет, 141–153.

РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1–21, Институт за српски (српскохрватски) језик САНУ, Београд, 1959–2019.

Aleksandar M. Milanović

RADULOVIĆ AS A TREASURER OF FOLK WORDS

Summary

The author of this paper puts Radulović's linguo-stylistic technique of using stylistically charged lexemes such as dialectisms, archaisms, vulgarisms and regionalisms, in an adequate poetic as well as sociolinguistic context. Particular focus lies on groups of contact synonyms where at least one of the lexemes can be classified as a regionalism (e.g. *polug*: *mućak*; *drob*: *iznutrica*; *zajam*: *šuporat*; *gendar*: *miraz*; *ćućin*: *cucin*; *tejator*: *šalakurija*; *škraplja*: *prosapi-na*; *pura*: *palneta*; *kačamak*; *umakati*: *potočati*; *gomila*: *vrpa*). The aim is to identify the motivation for the use of the competing forms. The analysis was conducted on the corpus of lexemes compiled from Radulović's works *Dalje od oltara* (*Away from the Altar*) and *Prošao život* (*The Gone Life*).

Key words: stylistically marked lexemes, contact synonyms, dialectism, regionalism.